

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ “НАУКОВА ШКОЛА” В ІСТОРІОГРАФІЇ

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Розглядаються змістові параметри визначення категорії “наукова школа” в сучасній зарубіжній й вітчизняній історіографії. Аналізуються методологічні принципи наукового підходу при осмисленні цього історіографічного феномену.

The contents and main parametres of the defenition of the category “scientific school” in the contemporary foreign and native historiography are regarded. The methodological principles of the scientific approach in the process of comprehension of the given historiographic phenomenon are anylised.

Наукова постановка проблеми. Дослідження процесу зародження й трансформації неформальних “організацій, які отримали статус “наукових шкіл”, є однією з найбільш складних і водночас перспективних тенденцій у розвитку сучасної історіографії. Свідченням процесу стала публікація в останні роки низки праць тематично присвячених ролі різноманітних об’єднань, більшість з яких ідентифікується рангом “історична школа”, в еволюції як національної, так і загальноєвропейської історичної думки.

Характерною рисою синтезів є зміщення понять “школа”, “течія”, “напря́м”, що виразно демонструє методологічну невизначеність та концептуальну неузгодженість при інтерпретації цих історіографічних явищ. Для подолання зазначених прогалин у системі категоріального визначення, досить дискурсивним видається проведення історіографічного аналізу сучасної наукової літератури з проблеми з тим, щоб виділити загальні, найбільш суттєві критерії дефініції “історична школа” та виробити певну дисциплінарну матрицю стосовно її подальшого впровадження в історіографії.

Вивчення історії історичної науки має здійснюватися в єдності аналізу діяльності як окремих учених, їхніх концепцій, так і цілих історіографічних напрямів та наукових шкіл. Методологічна проблема “інтегрованого знання”, коли історія історичної думки спостерігається у взаємозв’язку творчості персоналій та різноманітних організаційних форм, через які втілювались їхні концептуальні ідеї, привела до складання цілої галузі наукознавства. На думку Ф. Блюхера, одного із сучасних дослідників проблеми, історіографія найбезпосередніше пов’язана з наукознавством, оскільки “історик історичної науки завжди має справу не лише з індивідуальною тональністю, але й з конкретним виявом історичної ситуації: історія науки, історія культури і т. п.” [1, 264]. Саме тому інтегроване поєднання історіографічного персоналізму з організаційними формами наукознавства для їхнього виразу, розглядається нині у формі моделювання антимоній історичного знання.

Для визначення ролі видатних учених в становленні як осібних концепцій історії, так і історичної науки взагалі важливим методологічним компонентом є з’ясування епістемологічного аспекту категорії “наукова школа”, що не є чітко окресленою в історіографії та досить часто несе в собі різний дослідницький контекст і різноманітне змістовне навантаження. В спеціальних дослідженнях, навчальних посібниках, які мають стосунок до наукових співтовариств, ця категорія є чи не найбільш поширеною. В західноєвропейській історіографії XIX – XX ст. трапляються десятки історичних шкіл, об’єднаних на основі досить суб’єктивних дослідницьких критеріїв. Зокрема, у німецькій історіографії традиційно виділяються: “історична школа права”, “школа Л. Ранке”, “гейдельбергська школа”, “Малогерманська” й “Великогерманська” школи, “баденська”, “Стара” й “Нова” школи та ін. У французькій історичній науці – “Синтетична школа”, “Школа Олара”, “Академічна школа”, “Школа Анналів” та ін., в англійській – “вігська школа”, “оксфордська й “кембріджська” школи та ін.; в американській історіографії – “Рання школа”, “англо-саксонська школа”, “коммонсовсько-вісконсинська школа” та ін. Досить очевидно, що, виділяючи наукові школи, дослідники історичної науки постійно стикаються з

проблемою їхньої ідентифікації та розмежування, вдаючись переважно до типологізації на основі різноманітних соціально-наукових форм.

Подібна методологічна невизначеність властива також й українській історіографії, де не досить чітко відрефлектовано поняття історико-наукової школи. Відповідно ведеться мова про “школу” практично будь-якого, більш-менш видатного дослідника української історії. У посібниках з національної історіографії згадуються: “Соціально-економічна школа О. Лазаревського”, “Територіальна школа Д. Багалія”, “Галицько-Київська школа М. Грушевського”, “Школи” Д. Яворницького, О. Оглобина та ін. Специфікою українознавчих досліджень можна вважати збереження властивої для радянської доби, інтерпретації категорії “історична школа” на основі визначення ідейно-політичних критеріїв (“державницька”, “народницька”, “буржуазна” школи) і теоретико-методологічних принципів (“романтична”, “позитивістська”, “марксистська” школи).

Аналіз сучасної історіографічної літератури як вітчизняної, так і зарубіжної дає можливість зробити кілька принципових узагальнень стосовно осмислення проблеми в теоретико-методологічному аспекті. Насамперед, варто зазначити наявність кількох варіативних підходів її розв’язання. Перший з них, розроблений на загальних постулатах наукознавства, має на меті ідентифікувати категорію “історична школа” як своєрідного уніфікованого явища, притаманного характеру й змісту еволюції історичної науки взагалі. “Наукова школа в історіографії, – на думку І. Колесник, – це колектив дослідників, об’єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису)” [2, 39]. Тотожних принципів дослідження категорії “історична школа” дотримується і росіянин С. Михальченко. Згідно з розробленою ним методикою розгляду явища необхідно, по-перше, вивчити погляди та діяльність лідера чи засновника школи; по-друге, потрібен аналіз його методологічних філософських поглядів, педагогічного спілкування з учнями, розгляд методів і принципів праці, близькості конкретно-теоретичних концепцій та тематики досліджень [3, 57]. Подібний підхід превалює в працях Л. Гутнкової [4, 9–10], С. Погодіна [5, 71–73], Я. Калакури [6, 34] та інших представників сучасної східнослов’янської історіографії. Головна мета, яку мають представники даного методологічного підходу, полягає у намірі структурувати контури дефініції, переважно не виходячи за рамки історіографічних категорій.

Другий підхід, який отримав особливу популярність у новітній літературі, збудований на широкому впровадженні понять, запозичених із суміжних з історіографією галузей знання – насамперед культурології, прагне ідентифікувати критерії дефініції “історична школа” на основі змістової характеристики соціо-психологічних чинників колективної діяльності вчених. “Основними складниками категорії “історична школа”, – вважає Г. Мерніков, – є змістовна характеристика та функції понять: “лідер”, “наукова атмосфера”, “наукова результативність”, з’ясування мотиваційних чинників творчості вчених (психо-інтелектуальних, соціо-психологічних), які дають змогу зрозуміти наукову програму лідера, найважливішого фактору життєдіяльності наукової школи” [7, 12]. На думку згаданого дослідника, лише в контексті психології творчості можливе створення логіко-доказової моделі функціонування наукової школи в історіографії. Однак, практичне застосування логіко-лінгвістичної моделі “наукова школа”, збудованої на засадничих принципах напрацювань класиків психоаналізу (Е. Фромм, К. Юнг) та дослідників психології творчості в науці (Л. Косарева, Г. Сел’є) стосовно історіографії, виразно виявили слабості й одномірність подібного методологічного підходу. Як приклад можна привести узагальнення одного з adeptів “історіографічної психоаналітики”, згідно з яким “специфічна нервова система, виняткова цілеспрямованість, фантастична працездатність – ключові риси промоторів вітчизняного історіографічного процесу” і що саме ці фактори “особистісно-психологічного

плану суттєво вплинули на форми й методи колективної співпраці істориків та (в кінцевому підсумку) на появу й результативність наукових шкіл” [7, 13].

Подібне досить апріорне узагальнення вимагає суттєвих фактологічних уточнень, оскільки як свідчить історія історичної науки, виняткова більшість з числа провідних європейських істориків (С. Соловійов, М. Костомаров, О. Т’єррі, Т. Корзон та багато інших) будучи “генераторами ідей” та маючи не менш “специфічні нервові системи” й “працездатність” (про що свідчить обсяг написаних ними історичних праць) порівняно з фундаторами шкіл (В. Ключевський, В. Антонович, В. Калінка та ін.), усе-таки в силу ряду обставин, не витворили власної наукової школи. Тому абсолютизація культурологічного принципу без належного опрацювання сцієнтистської домінанти історіографії, попри всій оригінальності узагальнень, не дає відповідь на ряд важливих аспектів як постання, так і функціонування “наукової школи” в історичній науці.

Своєрідну позицію у європейській історіографії щодо “історичної школи” займають польські дослідники проблеми. Аналітичне опрацювання теми було вперше здійснено В. Смоленським в студії “Школи наукові в Польщі”, де постання подібного роду організацій оцінювалось у дусі історико-політичного партикуляризму [8, 155–156]. Розроблена В. Смоленським концепція “історичної школи” мала сильний резонанс не лише в польській, але й українській історіографії, по суті визначивши підхід до її інтерпретації таких видатних національних вчених, як М. Грушевський, С. Томашівський, Д. Дорошенко [9, 141–157]. Превалювання політичних критеріїв оцінки “історична школа” триває і в сучасній польській історіографії, про що свідчать студії Г. Ольшевські “Роздуми про школи історіографічні” [10, 129–140] та Є. Шацкі “Школи в соціології” [11, 91–103].

Ведучи мову про роль лелевелівської історичної школи доби романтизму в історіографічному процесі, А. Вербицький, один з найавторитетніших фахівців серед сучасних дослідників історії історичної науки в Польщі, стверджує, що “двохаспектний феномен”, методологічний і, особливо педагогічний критерії, які традиційно виділяються східнослов’янськими істориками, є “недостатньо надійним для означення категорії “історична школа” романтичної доби” [12, 336]. Тому домінантою при означенні історичної школи Й. Лелевеля у польській романтичній історіографії він схильний вважати “єдність в засадничих поглядах на історію Польщі, окреслених у сфері (postawe) політичній, що проявляється в патріотичній упередженості (zaangażowaniu), республіканізмом і демократизмом” [12, 337].

Дещо інший, підкреслено сцієнтистський підхід до визначення категорії “історична школа” склався в німецькій історіографічній традиції. Починаючи з класиків німецької історіографії (Ф. Савін’ї, Л. Ранке, Г. Дройзен та ін.) парадигма “історичної школи” традиційно виводиться з “ідіографічних” параметрів національної історичної думки. Відповідно, головним критерієм для визначення дефініції “історична школа” вважає Е. Трельч є “наявність категорії” історичної органології, поєднаної з своєрідним поняттям історичної спільності предмета й поняття розвитку” [16, 238]. У подібному методологічному ракурсі як органічну субстанцію в еволюції німецької історіографії до вироблення “національної ідеї” – кінцевої мети функціонування подібного роду організацій розглядає “Малогерманську історичну школу” Г. Шляєр [13, 188]. Сцієнтистський підхід до вираження категорії історична школа в західноєвропейській історіографії отримав логічне завершення в синтезі Г. Іггерса, який спостерігає динамізм їхньої еволюції в дусі національної ідіосинкразії та методологічної органології [14, 21–24].

Очевидно, що проблема ідентифікації категорії “історична школа” так і не отримала адекватного пояснення та й надалі розглядається переважно в дусі різнопланової методологічної дихотомії. Навіть спроба постмодерністської історичної науки розширити горизонти теоретичного моделювання в історіографії, залучивши ідеї інтерналізму (М. Малкей, П. Фейерабенд та ін.) для визначення закономірностей розвитку історичного

знання, викликали ряд принципових заперечень. Головне з них лежить у площині того, що історіографія як субпродукт історії має свої специфічні “ідіографічні принципи” та не може базуватись на теоретичних канонах, розроблених для “номотетичних” галузей пізнання. Більшість західноєвропейських дослідників проблеми вважає “постмодерністські новації” не властивими характеру історичного пізнання і продовжує триматися теоретичних узагальнень Б. Кроче, згідно з якими “історія історіографії це насамперед розвиток історичної науки та суб’єктів, через які вона розкривається” [15, 104].

Невизначеність і методологічний плюралізм у підході до осмислення категорії “наукова школа”, властиві національним історіографічним синтезам, підштовхнули окремих сучасних європейських істориків до думки відмовитися від самої ідеї чіткої диференціації поняття взагалі. Таку позицію займає зокрема росіянка М. Матюшевська, яка заперечує доцільність введення в історіографію “жесткой системы иерархического соподчинения критериев. Подтверждающих деятельность научных школ, поскольку феномен этот весьма сложен и не всегда поддается однозначному пониманию” [17, 158]. Як приклад, М. Матюшевська посилається на неможливість використання традиційних принципів і методологічних кліше для історіографічного аналізу “Московської історичної школи” В. Ключевського, в силу її специфіки й унікальності. На думку дослідниці, найвидатніші адепти “московської школи” (П. Мілюков, М. Рожков, Ю. Готьє, М. Любавський, М. Богословський, О. Кізеветтер) хоч і були учнями В. Ключевського, але не сповідували в повному обсязі ні методологію вчителя, ні тематичний діапазон досліджень, будучи по суті самостійними оригінальними вченими. У той час як ряд російських істориків (С. Платонов, В. Пічета та ін.) не мали тісних особистих контактів з В. Ключевським, але були надзвичайно близькі до теоретичних постулатів “Московської історичної школи”. Тому, на думку М. Матюшевської “при описании феномена научной школы речь должна идти не об иерархии, а о выделении наиболее полной совокупности критериев ее существования с учетом уникальности и неповторимости каждой исторической школы” [17, 159].

На наш погляд, більш логічним і науково-послідовним є підхід до осмислення категорії “історична школа” збудований не на конструкції формальної схеми, а на розробці теоретико-методологічної системи їх досліджень. Як базова, епістемологічна модель може бути використана конструкція методологічної “експлікації” американця Т. Куна, згідно з якою розгляд когнітивного аспекту будь-якої науки має здійснюватись в нерозривному поєднанні з динамікою розвитку наукового співтовариства. Відповідно поява “наукових шкіл” визначається і здійснюється для досягнення певної мети. Згідно Т. Куну, мета має різний характер у період “нормальної науки”, що означає діяльність наукового співтовариства відповідно з домінуючими в науці теоріями (парадигмами), та в періоди зламу наукових стереотипів – “наукових революцій”. Зазначена діахронна структура містить у собі ряд послідовних етапів: генезис науки (допарадигмальний період), нормальну науку (парадигмальний період), кризу нормальної науки й наукову революцію (зміну парадигм). У концепції Т. Куна саме допарадигмальний період характеризується змаганням різних шкіл і відсутністю загальноприйнятих концепцій і методів дослідження. Ці розбіжності зникають у результаті перемоги однієї з наукових шкіл і перевагою тієї наукової парадигми, яку вона уособлює. З визнанням парадигмальної ідеї певної наукової школи розпочинається розвиток і удосконалення наукової традиції. Цей період у теоретичному моделюванні Т. Куна і відповідає статусу “нормальної науки”. Але поступово в діяльності школи, що домінує, нагромаджуються різноманітні “аномальні факти”, які не можуть бути розв’язані в рамках сформульованої її адептами парадигми. Наступає “парадигмальна криза”, що приводить до скепсису і зневіри стосовно правильності теоретичного спрямування школи. Розпочинається пошук нових ідей і методологічних правил. Результатом цього процесу є “наукова революція” – повна чи часткова заміна старої парадигми новою дисциплінарною матрицею [18, 117–132].

З певною модифікацією, що враховує специфіку історії історичної науки, означена експлікація Т. Куна може бути використана для визначення мотивів постановки і ролі “наукових шкіл” в історіографічному процесі. Очевидно, що концептуальна ідея, з якої варто розпочинати дослідження категорії “історична школа”, прихована в “допарадигмальному періоді”, оскільки саме він уособлює в зазначеній теорії найбільш динамічний процес у розвитку наукового пізнання взагалі. Відсутність загальноновизнаної парадигми сприяє генерації свіжих ідей і наукової конкуренції між різними течіями історичної думки. У “Структурі наукових революцій” Т. Куна досить виразно здекларована теза, згідно якої лише “конкуренція між різними групами наукового співтовариства є одним історичним процесом, що ефективно приводить до спростування певної, раніше загальноприйнятої теорії чи до визнання іншої” [18, 139].

Подібний погляд виказує і Пол Фейєрабенд, який стверджує, що “наукові знання особливо зростають в результаті проліферації (розмноження) теорій, які незставляються (дедуктивно не зв’язані) і самі плідні періоди в розвитку науки – боротьба альтернатив, що приховані в різних світоглядних, соціальних чи національних позиціях вчених, оскільки знання не лише теоретично, але й ідеологічно завжди навантажені” [19, 104]. Історіографія дає чимало прикладів переосмислення традиційної для окремих етапів її розвитку епістемології та зміни методологічної парадигми в результаті поляризації досліджень на національно-історичному рівні й ідейно-методологічному ґрунті.

Аналіз європейського історіографічного процесу засвідчує, що поява виняткової більшості наукових організацій, яким притаманні риси історичної школи, пов’язані насамперед з розробкою онтологічних національних парадигм, здатних витримати конкуренцію з історико-теоретичними постулатами, що домінують у відповідний час еволюції історичної думки. Як приклад можна вказати на обставини зародження школи “Анналів” у Франції, котра постала як реакція на головні тенденції в розвитку німецької національної історіографії, що ставила в центр уваги ідеалістичний історизм (Г. Гегель, Л. Ранке, Г. Зібель) та морфологію культури (О. Шпенглер). Глобальність і соціальна широта історичного ракурсу, на думку засновників школи (Л. Февра, М. Блока) мала подолати ідеалістичну односторонність німецької історичної органіології [20, 137].

Взагалі при визначенні категорії “школа” проблеми виникають насамперед при спробі показати її специфіку, сформувані ту наукову установку, якої дотримувались (чи могли дотримуватись) адепти школи. В історика історичної науки, як засвідчує аналіз історичної літератури, виникає спокуса вести мову не про парадигму, а про “мета-парадигму”, здатну в силу своєї всезагальності помістити строкату різноманітність наукових поглядів і концепцій адептів школи. Тому з погляду методологічної доцільності більш плідним нам видається пошук особливих парадигм, специфічних проявів творчості окремих представників школи, теоретико-концептуальне моделювання системи їхніх досліджень з метою визначення самотності та ролі, яку вони відіграли в еволюції історичної науки.

У цьому контексті важливими видаються кілька принципових положень щодо адекватного визначення терміна “наукова школа” в гуманітарних дисциплінах. По-перше, потрібно чітко усвідомити підстави їхнього зародження (ідейно-політичні, національні, сцієнтистські та ін.) з метою визначення тієї кінцевої ролі, яку вони переслідували самим фактом появи в історіографії. По-друге, дати поглиблений аналіз ідейного змісту творчості, методології та концепції історії засновників школи, оскільки саме в рамках їх діяльності набирає вираз конкретики “наукова революція”, повна чи часткова зміна старої парадигми новою. Третій етап являє собою аналіз структури “історичної школи”, міру самоідентифікації з нею адептів, межі її існування, аналіз методологічних (історико-філософських) критеріїв, що обумовили своєрідність статусу неформальної організації в історіографії. Четвертий етап має продемонструвати постановку конкретної історичної проблематики, історичної концепції, спільності методів і принципів роботи з джерелами, тотожність і відмінність у

реалізації тих положень, які визначили саму появу історичної школи. Лише симбіоз зазначених дослідницьких параметрів може наблизити до визначення специфіки категорії “історична школа” та розширити погляд на проблему в сфері аналітичного наукознавства й історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Блюхер Ф.Н. Антимонии исторического знания исторической науки // Благо и истина: классические и неклассические регулятивы. – М., 2004.
2. Колесник І.І. Українська історіографія XVIII – поч. XX ст. – К., 2000.
3. Михальченко С.И. О критериях понятия “Школа” в историографии // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. – Харків, 1995.
4. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1985.
5. Погодин С.Н. “Русская школа” историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский. – Спб., 1997.
6. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С. 34.
7. Мерніков Г.І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – поч. XX ст.: проблема теорії та історіографії. – Автореферат канд. дисертації. – Дніпропетровськ, 1997.
8. Smolenski W. Skoly historyczne w Polsce. – Warszawa, 1898.
9. Кіян О.І. Генеза категорії “Київська історична школа” в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9.
10. Olszewski H. Rozważania o szkołach historiograficznych // Historyka. – t. XV. – Wrocław, 1984. – S. 129–140.
11. Szacki J. Skoly w socjologii // Dylemnty histotiofralii idei oraz inne szkice I studia. – Warszawa, 1991\ – S. 91–103.
12. Wierzbicki A. Historiografia polska doby romantyzmu. – Wrocław, 1999.
13. Schleir H. Die “kleindeutsche Schule” // Studien über deutsche Geschichtswissenschaft. – Berlin< 1995. – B. II. – S. 258, 188.
14. Iggers G. New Directions in European Historiography. – Connecticut. 1996. – P. 21–24.
15. Кроче Б. Теория и история историографии. – М., 1998.
16. Трѣльч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. – М., 1994.
17. Вопросы истории. – 1999. – №№ 11–12, С. 156–159.
18. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1997.
19. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М., 1986.
20. Ле Гофф. Существовала ли французская историческая школа “Анналов”? // Французский ежегодник. – М., 1970.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історіографії і методології історії.